

MAKÂSİDÜ'Ş-ŞERÎA İLE İLGİLİ ESERLERDE ZARÛRİYYÂTIN TERTİBİ SORUNU

Mustafa Türkan

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Asst. Prof. Pamukkale University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Denizli, Turkey
mturkan@pau.edu.tr
orcid.org/0000-0002-8908-3230

Öz

Şer'î-amelî hükümlerin her birinin bir takım dünyevî ve uhrevî gayeleri bulunmaktadır. Söz konusu maksadlar önem derecesi açısından zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât kısımlarından oluşur. Zarûriyyâta yönelik hükümlerin din, nefis, nesil, akıl ve malı korumayı hedeflediği hususunda kanaatler belirtilmiş olmakla birlikte; bu maksadların kendi içerisinde tertibinin bulunup bulunmadığı hususu literatürde net bir şekilde ortaya konulmamıştır. Konuyla ilgili eser veren usulcülerin birçoğu zarûrî hükümler arasında teâruz bulunması halinde hangisinin tercih edileceğine değinmemiştir. Gazâli, Âmidî, Şâtîbî, İbn Hümâm gibi bazı usulcüler ise konuyu tartışmış ve din maksadının diğer maksatlara takdim edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Yine bu âlimler, kimler olduğunu zikretmeden dünyevî hükümlerin uhrevî hükümlere tercih edilmesi gerektiğini belirten bir gruptan bahsetmişler ve onların gerekçelerini de zikretmişlerdir. Son tahlilde konuyla ilgili eserler ve örnekler incelendiğinde dini korumayı hedefleyen hükümlerin diğer hükümlere tercih edilmesi gerektiği, dünyevî hükümlerin de kendi aralarında nefis, nesil, akıl ve mal sıralamasına göre olması gerektiği kanaatinin hâkim olduğunu belirtmemiz mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Makâsîdü'ş-şerîa, Zarûriyyât, Hâciyyât, Tahsîniyyât.

Arrangement Of Dharûriyyât In The Works Concerning Maksîdides-Sheria

Abstract

In the works related to maqâsîdu's-shariya in the classical fiqh literature, it has been generally accepted that the provisions of God have purposes interested in the life of world and hereafter for the human beings. These maqasid, in terms of importance, are composed of parts of dharûriyyât, hâciyyât and tahsiniyyât. Despite the belief in the fact that the provisions for dharûriyyât intended to protect religion, nafs, generation, mind and property, these maqâsîds are not clearly organized within themselves. Many of the practitioners who wrote book related to the subject did not mention which one would be preferred if there were discrepancies between the compulsory provisions. The practitioners such as Gazali, Âmidî, Şâtîbî, Ibn Humâm discussed the subject and stated that the purpose of religion should be presented to other purposes. Again, these scholars have mentioned a group that said that the secular provisions should be preferred to the provisions interseted in hereafter and they also cited their reasons. Finally, it is possible to say that when examining the works and examples related to the subject, the provisions aiming to protect the religion should be preferred to the other provisions and worldly judgments must be in accordance with the ordering, nafs, generation, mind and property.

Key Words: Fıkh, Fıkh Methodology, Maqâsid Shariya, Dharûriyyât, Hâciyyât, Tahsîniyyât.

GİRİŞ

Fıkıh geleneğinde, şer'î-amelî hükümlerin her birinin bir takım dünyevî ve uhrevî gayelerinin olduğu genel itibarıyla kabul edilmiştir. Literatürde söz konusu hükümlerin gayeleri makâsıdu'ş-şerîa terkihiyle ifade edilir. Bu noktada Şâri'in hükümlerin teşriindeki gayesi, kullar için (dünyevî ve/veya uhrevî) bir maslahat/fayda sağlamak ya da bir mefsetet/zararı defetmek şeklinde formüle edilebilir.

Usul âlimleri hükümlerin ana gayelerini çeşitli açılardan gruplandırır. Çalışma konumuza ilişkin olarak gereklilik bakımından makâsıdu'ş-şerîa; zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât isimleriyle üçlü şekilde taksim edilir.¹ Şeriatın amaçlarının bu şekilde sınıflandırılmasına öncülük eden usulcü Cüveynî (ö. 478/1085)'dir.² O, *el-Burhan* adlı fıkıh usûlü eserinde şer'î amaçları beş grupta toplar. Birincisi manası anlaşılabilen zarûrî olan asıllardır. İkincisi genel ihtiyaçlarla ilgili olup zarûret derecesine ulaşmayan asıllardır. Üçüncüsü zarûret ve ihtiyaç seviyesinde olmayıp övülen şeyleri elde etmeye ya da onlara aykırı şeyleri defetmeye matuf asıllardır. Dördüncüsü zarûret ve ihtiyaç seviyesinde olmayıp menduplara hasredilmiş asıllardır. Beşincisi şeriatla çok nadir bulunan, açık bir illeti olmayan zarûret, ihtiyaç ve övülmüş şeylerin kapsamına da dâhil edilemeyen asıllardır.³ Makasıdu'ş-şerîanın taksimine yönelik Cüveynî'nin yaptığı bu ilk temel yaklaşımın ardından konuyu daha sistemli bir şekilde ele alan Cüveynî'nin talebesi Gazâlî (ö. 505/1111)'dir. Gazâlî, makâsıdla ilgili hocasının yaptığı beşli ayrımı dördüncüyü üçüncü kapsamında değerlendirmek ve beşinciye kaldırmak suretiyle üçe indirmiştir.⁴ Gazâlî'nin

¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, Thk. Hamza b. Zühre Hâfız, (Medine: y.y., ts), 2: 481; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh*, Thk. Tâhâ Câbir el-Aivânî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 5: 159, 458; Ebu'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Thk. Abdu'r-Râzık Afîfî, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts), 3: 274-275; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât fî usûli'ş-şerîa*, Thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selman, (Kahire: Dâru İbn Affân, 1997), 2: 17.

² Ertuğrul Boynukalın, "Makâsıdu'ş-Şerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27: 424.

³ İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, Thk. Salâh b. Muhammed b. Uvayza, (Beyrut: y.y., 1997), 2: 79-80.

⁴ Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 481.

yaptığı söz konusu zarûriyyât-hâciyyât-tahsiniyyât şeklindeki üçlü ayırım bu konuyla ilgilenen sonraki usulcüler tarafından da benimsenmiş ve Gazâlî'yi takip eden çalışmalar bu taksim üzerinden şekillenmiştir. Şimdi kısaca söz konusu maksadlarla ilgili bilgi verip asıl konumuz olan zarûriyyâtın tertibine geçeceğiz.

Zarûriyyât: Toplumun varlığı ve düzeni için vazgeçilmez en üst düzeydeki maslahatlardır. Yani din ve dünya işlerinin ikamesi kendilerine bağlı bulunan hususlardır. Zarûriyyât kapsamındaki maslahatların yok olması dünyada kargaşa ve fesadın yayılmasına, ahirette ise hüsrana ve cennet nimetlerinden mahrûmiyete sebep olur. Zarûriyyât-ı hamse, makâsîd-ı hamse gibi adlarla anılan söz konusu maslahatlar; din, nefis, nesil, akıl ve malın muhafazasına yönelik hükümlerden oluşur.⁵ Buna göre Allah Teâlâ, şeriatın ikamesi için kendisine ve bildirdiklerine iman edilmesini emretmiş, bazı ibadetleri farz kılmış ve dine saldırı niteliği taşıyan eylemleri yasaklamıştır. Hayatın varlığını sağlamak için evliliği meşru kılmış ve bedene ve beden bütünlüğüne yönelik saldırıları yasaklamıştır. Aklı ve düşünme yetisini geliştirmek için teşviklerde bulunmuş ve sarhoşluk verici içeceklerin kullanımını yasaklamıştır. İnsan neslinin karışmasına sebebiyet veren zina fiilini ve zinaya götüren yolları yasaklamıştır. Yine malın meşru yönden kazanılmasını emretmiş; bu doğrultudaki helal kazanç prensibinden ötürü haksız kazanç yollarına meşruiyet tanımamıştır.⁶

Literatürde zarûriyyâtı beş sayısıyla sınırlandıranlar olduğu gibi ırz, hürriyet, eşitlik vb. maslahatlar ilave ederek sayıyı artıran usulcüler de bulunmaktadır.⁷ Bununla birlikte âlimler, yaşadıkları zamanın yükselen değerlerini göz önünde bulundurarak zarûrî makâsîdın sayısını artırmış olsalar da son tahlilde bunları beş maksadın korunması kapsamında değerlendirmek mümkündür.⁸

Hâciyyât: Zarûret derecesinde olmamakla birlikte ferdi ve içtimai hayatın düzenli biçimde yürümesini sağlayan; genişliğin sağlanması için gerekli olan maslahatlardır. Bunlar gözetilmediği zaman çoğunlukla insanlar sıkıntı ve meşakkate maruz kalırlar. Hasta ve engellilere tanınan

⁵ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2: 17-18; Boynukalın, "Makâsîdü's-Şerîa", 27: 424.

⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28: 82.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Muhammed Sa'd b. Ahmed b. Mes'ud el-Yûbî, *Makâsîdu's-Şerîati'l-İslamiyye ve alâkatuhê bi'l-edilleti's-Şer'iyye*, (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1998), 180 vd; İzzüddîn İbn Züğaybe, *el-Makâsîdu'l-âmme li's-Şer'iyyeti'l-İslamiyye*, (Kahire: Dâru's-Safve, 1996), 161 vd.

⁸ Boynukalın, "Makâsîdü's-Şerîa", 27: 425.

ruhsatlar, selem ve istisna akitleri, diyetin âkileye ödettirilmesi gibi hükümler hâciyyât kapsamında değerlendirilmiştir.⁹

Tahsîniyyât: Zarûret ve ihtiyaç derecesine ulaşmamakla birlikte iyi ahlakın geliştirilmesi, görgü kurallarına uyulması gibi yollarla sağlanan, hayatı kolaylaştıran ve güzelleştiren maslahatlardır. Necasetin izalesi ve taharetle ilgili hükümler, yeme-içme adabıyla ilgili hükümler, mükâtebe sözleşmesi vb. hükümler tahsîniyyâttan sayılmıştır. Bunların yok olması zarûriyyât ve hâciyyâtın ihmaline neden olmaz.¹⁰

Zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât için asıldır. Yani zarûrî olan bir şey ihlale uğrarsa hâcî ve tahsînî de ihlale uğrar. Hâcî ve tahsînînin ihlali zarûrînin ihlaline neden olmaz. Bununla birlikte tahsînî hükümlerin kesin olarak ihlali hâcîye zarar verebileceği gibi, hâcî hükümlerin mutlak surette ihlali zarûriye bir şekilde zarar verir. Binaenaleyh zarûrînin muhafazası için hâcî ve tahsînîye de önem verilmesi gerekir.¹¹ Hükümler arasında teâruz halinde hâcî olanlar tahsînî olanlara, zarûrî olanlar da diğer ikisine tercih edilebilecek niteliktedir.¹² Söz konusu sınıflandırmadan zarûrî hükümlerin farz, diğerlerinin vacip ya da mendupluğu gibi bir sonuca gidilmesi kanaatimizce hatalı bir çıkarımdır. Zira hâciyyât ve tahsîniyyâta yönelik hükümler arasında farzlar bulunduğu gibi zarûriyyâta dair hükümlerde (nikâh gibi) mübahlar bulunmaktadır.

Buraya kadar anlattığımız makâsîd teorisiyle ilgili bilgilerde genel bir kabul bulunmakla birlikte, zarûrî makâsîde dâhil hükümlerin tertibiyle ilgili ulema arasında ortak bir tavır geliştirilememiştir. Yani aşağıda görüleceği üzere konuyla ilgili eser telif eden usulcüler zarûriyyâtı birbirinden farklı sıralamayla sunmuşlardır. Söz konusu durumun sebebi zarûriyyâttan sayılan maslahatların birbirine denk olduğu ön kabulüyle olabileceği gibi aralarında teâruzun düşünülmemeyeceği ihtimaline de dayanabilir. Biz bu çalışmamızda zarûriyyâtın tertibinde sabit bir hiyerarşi gözetilmemesini bir problem olarak ele alıp, konuyla ilgili farklı yaklaşımları ve tespit edebildiğimiz kadarıyla bunların sebeplerini belirlemeye gayret göstereceğiz. Bu çalışmadaki temel hedefimiz konuyla ilgili eser telif eden tüm usulcülerin sıralamalarını¹³ vermek olmadığı için konuyla ilgili ön plana

⁹ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2: 21-22; Boynukalın, "Makâsîdü'ş-Şerîa", 27: 425.

¹⁰ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2: 22-23; Boynukalın, "Makâsîdü'ş-Şerîa", 27: 425.

¹¹ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2: 31.

¹² İbn Züğaybe, *Makâsîdu'l-âmmе*, 226 vd.

¹³ Ali Pekcan İslam Hukukunda Gaye Problemi isimli eserinde zarûriyyâtın hiyerarşisiyle ilgili usulcülerin belirttikleri listeye yer vermiş ve ayrıca konuyu tablo halinde sunmuştur. Bk. Ali

çıkan eserlerin tertibini vermekle yetineceğiz.

1. ZARÛRİYYÂTIN TERTİBİ

Makâsıdu'ş-şerîanın kuvvet derecesi bakımından ilk sırasında yer alan zarûrî maksadların içerisine din, nefis, nesil, akıl ve malın muhafazasının girdiği hususunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Makâsıd konusunda öncü kabul edilen Cüveynî, şer'î makâsıdı zikrettiği halde¹⁴ bunların en önemlisi kabul edilen zarûrî beş unsura (din, nefis, nesil, akıl ve mal) eserinde açıkça temas etmediği için onun zarûriyyâtla ilgili bir tertip gözetip gözetmediği hususunda bilgi sahibi değiliz. Buna göre zarûrî beş maksada eserlerinde ilk defa yer veren usulcü Gazâlî'dir.

Gazâlî, *Şifâu'l-ğalîl*'de şer'î kıyasın rükünlerinden olan illetin tespitine yönelik münasebet konusunu işlediği kısımda makâsıdu'ş-şerîaya temas etmiş ve makâsıdı dünyevî ve uhrevî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre bunların her biri de kendi içinde elde etme (tahsîl) ve devam ettirmeye (ibkâ) yönelik hükümler bakımından iki kısımdan oluşur. Tahsîle yönelik hükümler menfaatleri celbetmeye, ibkâyâ yönelik hükümler ise zararları defetmeye matuftur. Makâsıdı (ister tahsîl nevinden ister ibkâ nevinden olsun) barındırmayan bir vasıf, münasib bir vasıf olarak kabul edilemez.¹⁵ Bir şeyin şer'î kıyas için münasip bir vasıf olarak kabul edilebilmesi için şeriatın makâsıdına dâhil olması gerekir. Nefsin, aklın, neslin, malın korunması ise şeriatın makâsıddır. Bu sebeple şeriat nefisleri ve ruhları korumak için kısıtı meşru kılmıştır. Yine aklın ibkâsı için hamrın içilmesini yasaklamıştır. Nesillerin korunması şeriatın maksadlarındandır. Evlilik bağına dikkate almadan nefsin şehvetine göre hareket edilmesi ise nesillerin karışmasına neden olur. Bundan ötürü zina fiili yasaklanmıştır. Yine şeriat malın korunmasını maksad edinmiştir. Bu sebeple başkasının hakkına tecavüzü yasaklamış, haksız yere alınan malların tazminini gerekli

Pekcan, *İslam Hukukunda Gaye Problemi*, (İstanbul: Ek Kitap, 2012), 291-296. Biz bu çalışmamızda zarûriyyâtın tertibiyle ilgili usulcüler arasında ihtilaf olduğunu ortaya koyabilmek için belirli eserlerin hiyerarşisini vermekle yetindik. Ayrıca çalışmada maksadlar birçok defa tekrar edildiği için müelliflerin benimsediği tertibin karışmaması adına tespit ettiğimiz hiyerarşi tercihlerini *italik yazı* tipiyle verdik. Çalışmadaki asıl hedefimiz müelliflerin tertibinin belli bir usul dâhilinde mi yoksa rastgele mi yapıldığını belirleyebilmek ve şayet maksadlar arasında teâruz yaşanırsa hangi maksadın tercih edileceğiyle ilgili gerekçeleri ortaya koymaya çalışmaktır.

¹⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2: 79-80

¹⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *Şifâu'l-ğalîl fi beyâni'ş-şebih ve'l-muhîl ve mesâlik-i't-ta'îl*, (Bağdat: y.y., 1971), 159.

görmüş ve hırsızları el kesmeyle cezalandırmıştır.¹⁶ Binaenaleyh nefsin, aklın, neslin ve malın muhafazası için teşrî kılınan hükümler dünyevî makâsıda yöneliktir. Aynı zamanda bunlarla dinî maksadlar da gözetilir. Kur'an-ı Kerim'de namazın fuhşiyattan ve münkerden koruduğu bildirildiği için, fuhşiyattan el çektiren her şeyin dinî makâsıda yönelik olduğu gibi dünyevî maksadları da sağladığını söylemek mümkündür.¹⁷

Gazâlî, şeriatın zarûrî makâsıdını *Mustasfâ* isimli kitabında dünyevî-uhrevî ayırımına gitmeksizin yaratılmışların dininin, nefsinin, aklının, neslinin ve malının muhafazası şeklinde sıralamıştır. Bu beş temel ilkeyi korumayı içeren her şey maslahat olduğu gibi bunların ihlaline yönelik şeyler de mefselettir ve söz konusu ihlallerin giderilmesi maslahattır.¹⁸ Görüldüğü üzere Gazâlî, şeriatın gözetmiş olduğu makâsıdı ele aldığı her iki eserinde de nefis, akıl, nesil ve malı aynı sıralamayla zikreder. Dinin korunmasıyla ilgili ise *Şifau'l-galil*'de dinin muhafazasını, uhrevî maksad olarak belirten Gazâlî; onun aynı zamanda dünyaya da taalluk ettiğini bildirir. *Mustasfâ* adlı eserinde ise dünyevî-uhrevî ayırımına gitmeksizin ilk sıraya dinin korunmasını almış, diğerlerinde ise daha önce zikrettiği sıraya riayet etmiştir. Binaenaleyh konuyla ilgili örneklendirme yaparken dahi dini başa almak suretiyle konuyu açıklaması¹⁹, onun makâsıdu's-şerîanın tertibinde bilinçli bir sıralamayı gözettiği izlenimini vermektedir.

Gazâlî, *Mustasfâ*'da yaptığı tartışmada makâsıdın kendi içinde çatışması durumunda hangisinin esas alınması gerektiğiyle ilgili açıklamalara da yer verir. Bu hususta onun kanaati, küllî bir maksadla cüz'î bir maksad çatışırsa küllînin tercih edilmesi gerekir. Sözelimi kâfirler savaşta esir Müslümanları kendilerine siper edinseler, Müslümanlara zarar vermemek için kâfirlerle savaşılmazsa daha büyük bir mefselet ortaya çıkabilir. Çünkü kâfirler bu sayede Müslümanların beldesine saldırıp tüm Müslümanlara zarar verebilir. Fakat kâfirlerle savaşılrsa bu sefer de suçsuz kişilerin öldürülmesine göz yumulmuş olur. Gazâlî, zarûrî makâsıdın (din-nefis) çatıştığı böyle bir durumda esir Müslümanların her iki durumda da öldürüleceği gerçeğini gerekçe göstererek kâfirlerle savaşılmasının şeriatın

¹⁶ Gazâlî, *Şifâu'l-galil*, 160.

¹⁷ Gazâlî, *Şifâu'l-galil*, 161.

¹⁸ Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 482.

¹⁹ Gazâlî, *Mustasfâ*'da konuyla ilgili örnek verirken sırasıyla, önce kâfirin öldürülmesi ve bidat çıkaran ve bidate davet eden kişinin cezalandırılması misalini vermiştir. Daha sonra ise kısas, içki içme cezası, zina cezası, gasp ve hırsızlık suçlarının cezalarından bahsetmiştir. Bk. Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 482.

makâsîdına daha uygun olabileceğini belirtir.²⁰ Fakat bir geminin batma tehlikesi karşısında kura ile içlerinden birini denize atıp diğerlerinin kurtulmasına imkân sağlamak, şeriâtın makâsîdına uygun değildir. Zira bu örnekte gözetilmek istenen maksad küllî değildir. Çünkü gemidekiler Müslümanların tamamını temsil etmemektedir.²¹ Birinci misalde birkaç esir Müslüman feda edilerek İslam beldesinin ve Müslümanların çoğunluğunun kurtuluşu sağlanmaktadır ki burada küllî maksad için cüz'î maksadın terki söz konusudur. Ama ikinci örnekte birkaç kişinin hayatını korumak adına bir kişinin hayatının son bulmasına göz yumulamayacağı anlatılmaktadır. Zira cüz'î bir maksadı sağlamak için aynı derecedeki cüz'î bir maksad göz ardı edilmez.

Gazâlî, eserinin ilerleyen kısımlarında ikrah sebebiyle küfür kelimesinin söylenmesinin, şarap içmenin, başkasının malını yemenin, namazı ve orucu terk etmenin (küllî maksad ile cüz'î maksad teâruz ettiği) kesin olarak mübah olacağını söyler. Çünkü o, nefsin korunmasının sağlanmasını bunlardan daha önemli görür.²² Buna mukabil Gazâlî, ikrah sebebiyle zina etmeyi caiz görmez. Çünkü ikisinden de gelecek mefsedet aynı düzeydedir.²³

Tüm bu zikrettiklerimizden hareketle Gazâlî'nin makâsîdı küllî ve cüz'î şeklinde ikiye ayırdığını, küllî için cüz'înin terkedilmesinin caizliğini benimsediğini söylememiz mümkündür. Ayrıca aynı düzeydeki maksadlar (küllî ile küllî ya da cüz'î ile cüz'î) arasında birinin esas alınarak diğerinin ötelenmesi şeklinde bir tercihte bulunulması ona göre uygun değildir. Zarûrî makâsîdın tertibinde ise üç farklı sıralama göze çarpmaktadır. Birincisi dinin, nefsin, aklın, neslin, malın muhafazası.²⁴ İkincisi ilk sırada nefis olmak üzere dinin²⁵, aklın, neslin ve malın korunması.²⁶ Üçüncüsü din ve nefsi²⁷ ilk sıraya alan daha sonra ise aklın, neslin ve malın geldiği yaklaşımdır.²⁸

Gazâlî'nin bu sıralamasının, makâsîdı küllî/cüz'î şeklinde

²⁰ Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 487-488.

²¹ Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 489.

²² Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 503, 505.

²³ Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 504.

²⁴ Krş: Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 482.

²⁵ Bu tertipte din maksadının cüz'î, nefsi koruma maksadının küllî olduğuna dikkat edilmelidir.

²⁶ Krş: Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 503, 505.

²⁷ Bu tertipte din veya nefisten hangisi küllî ise o ön sıradadır.

²⁸ Krş: Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 504.

sınıflandırmasının bir sonucu olduğunu söylememiz mümkündür. Buna göre küllî maksadlar arasındaki tertip, din, nefis, akıl, nesil ve mal şeklindedir. Fakat dünyevî maksadlar küllîlerin sıralamasında daha sonra gelse de, küllî ile cüz'ünün karşı karşıya gelmesi durumunda küllî olan dünyevî maksadlar cüz'î uhrevî maksadların önüne geçebilmektedir. Nitekim o, hayatın korunması için küfür kelimesinin söylenmesinin mübah olduğunu belirtmiştir. Ama nefsin muhafazası için zina fiiline müsaade etmemiştir. Kanaatimizce Gazâlî'nin aslında küfür ile zina karşılaştırıldığında küfür daha büyük bir mefsetet olduğu halde nefsin korunması adına ona izin vermesi, zinaya ise müsaade etmemesi; konuyla ilgili nassların (en-Nahl 16/106) varlığına ve küfür sözünde kalp ile tasdik olmamasına karşın zinada fiili bir durumun bulunmasına bağlıdır. Son tahlilde Gazâlî'nin eserlerinden edindiğimiz kanaat küllî maksadlar arasında *din, nefis, akıl, nesil ve mal* şeklinde bir tertip söz konusudur.

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de münasebet konusunu işlerken; -şer'î hükümleri hikmet ve maslahatlarla ta'lil edenlere göre- münasib vasfın, "*elde etme (tahsîl) ve devam ettirme (ibkâ) bakımından insan (fitratın) a uygun olan şey*" şeklinde tarif edilebileceğini söyler. Tahsîl ile menfaatlerin celbi, ibkâ ile zararların def'i kastedilir. Hikmet ve maslahatlarla şer'î hükümlerin ta'lilini reddedenler ise münasib vasfı "*insanların âdetlerine uygun (mülaim) olan şeyler*" şeklinde tarif ederler.²⁹

Râzî, münasib vasfı hakiki ve iknai olarak ikiye ayırmış; hakiki münasibin ise dünyaya ve ahirete taalluk eden maslahatlardan oluştuğunu belirtmiştir. Dünyaya taalluk eden maslahatlar, zarûrî, hâcî ve ne zarûrî ne hâcî olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.³⁰ Çalışmamızın konusunu teşkil eden zarûrî makâsıd beş temel değerden oluşmaktadır. Râzî'nin vermiş olduğu birinci tertibe göre bunlar, *nefis, mal, neseb, din ve aklın* muhafazasından oluşmaktadır.³¹ Râzî, eserinin ilerleyen bölümlerinde zarûriyyâtın tertibine yönelik başka bir sıralamayı esas alır. Buna göre şeriatın korumayı hedeflediği zarûrî makâsıd, sırasıyla *nefis, akıl, din, mal ve neseb*den oluşmaktadır.³² Görüldüğü üzere Râzî, eserinde iki farklı sıralamada bulunmuş ve sadece ikisinde de nesebi ilk sıraya almıştır. Bu durum da Râzî'nin zarûriyyâtın sıralanmasında herhangi bir hiyerarşiyi

²⁹ Râzî, *Mahsûl*, 5: 157-158.

³⁰ Râzî, *Mahsûl*, 5: 159.

³¹ Râzî, *Mahsûl*, 5: 160.

³² Râzî, *Mahsûl*, 5: 458.

gözetmediği izlenimi vermektedir. Nitekim eserinde tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu temel değerlerin kendi aralarında çatışması durumunda hangisinin tercih edileceğine dair bir beyanda da bulunmamıştır. Sadece makâsîda yönelik delillerin derecesine göre tercihte bulunulabileceğinden bahsetmiştir.³³

Âmidî (ö. 631/1233) *İhkâm* adlı fıkıh usûlü eserinde hiçbir millet ve şeriatın gözetmekten hâli olamayacağı beş temel makâsîddan bahsetmiş ve bunları din, nefis, akıl, nesil ve mal sırasıyla zikretmiştir. Söz konusu beş maksad zarûrî makâsîddandır ve münasib vasıfların en üstünüdür.³⁴ Âmidî, illet olabilecek birden fazla vasfın aynı anda bulunması halinde hangisinin tercih edileceği meselesini tartışırken zarûriyyâtın tertibine değinmiştir. Buna göre dinin korunması maksadı ile zarûriyyâttan olan diğer maksadlar aynı anda bulunursa din tercih edilir. Çünkü dinin aslının korunması, maksadının ve semeresinin korunmasından evladır. Nefsin, aklın, neslin ve malın korunması sonuç itibarıyla dinin korumayı hedeflediği makâsîda dâhil olduğu için öncelikle korunması gereken dinin aslıdır. Nitekim Allah Teâla "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (ez-Zâriyât 51/56) buyurarak dinin aslının korunmasının daha önemli olduğuna işaret etmiştir.³⁵

Âmidî, bu meseleyi tartışarak nefsin korunması amacını dinin korunmasına üstün görenlerin görüşlerine katılmaz ve onların getirdikleri örneklere kendi penceresinden cevaplar verir. Âmidî'nin naklettiğine göre nefsin muhafazasını dine önceleyenlerin gerekçesi şöyledir: Dinin korunması Allah hakkı, diğer makâsîd ise kul haklarındandır. İnsan hakları sıkıntı ve meşakkat üzerine kurulduğu için Allah hakkına tercih edilir. Allah hakları kolaylık ve genişlik üzerine kurulmuştur; dolayısıyla Allah Teâla'nın hakkının kaybolmasıyla zarara uğraması/uğratılması söz konusu değildir. Binaenaleyh kaybolduğunda zarara uğranılması mümkün olmayan bir hakkı korumak yerine kaybolduğunda zarara uğranılan hakkı korumak evladır.

Bu görüşün sahipleri birtakım delillerle görüşlerinin kendilerince isabetli oluşunu ispatlamaya çalışmışlardır. Sözgelimi bir kişi irtidat edip aynı zamanda kasıtlı olarak (amden) birisini öldürse (yani iki farklı gerekçeyle ölüm cezasını hak etse) kasıtlı katlinden dolayı kendisine kısas

³³ Râzî, *Mahsûl*, 5: 459 vd.

³⁴ Âmidî, *İhkâm*, 3: 274.

³⁵ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275.

cezası uygulanır. Bu örnekte nefsin korunması dinin korunmasına öncelenmiş ve hayata son verme suçunun cezası tatbik edilmiştir. Yine seferi kişilere namazın kasrı ve orucun kazaya bırakılması, hastaya da namazı oturarak kılması, orucunu te'hir etmesi hususunda müsaade edilmiştir. Boğulmakta olan birinin kurtarılması için namazın terkedilmesine izin verilmiştir. Söz konusu görüşün sahipleri bütün bu örneklerden hareketle seriatta, nefsin korunmasının dinin korunmasına tercih edildiği sonucuna ulaşmışlardır. Hatta bu görüşün sahipleri basit bir malın korunması amacına bağlı olarak cuma namazının ve cemaatle namazın terkedilebileceğini söyleyerek ve yine zimmilerin hayatlarını bağışlayarak malın korunmasının da dinin muhafazasına tercih edildiğini belirtmişlerdir.³⁶

Âmidî, karşı görüş sahiplerinin nefsin dine tercihi sadedindeki gerekçelerini zikrettikten sonra onlara cevaplar vererek zarûrî makâsıdın ilk sırasında dinin geldiğini ispatlamaya çalışır. Buna göre bir takım hükümlere bakarak nefsin korunması kul hakkı kapsamında değerlendirilebileceği gibi diğer bazı hükümler açısından Allah hakkı kapsamındadır. Birbiriyle bağlantılı haklardan birinin öncelenmesi diğerini ihmal anlamına gelmez. Sözelimi nefsin öldürülmesi ya da ölümüne yol açacak durumlara sokulması haram kılınmıştır. Amden katl suçunun cezası olan kısasta kul hakkı bulunduğu gibi Allah hakkı da bulunmaktadır. Haklardan birinin diğerine takdim edilmesi geride bırakılan hakkın ihmali anlamına gelmemektedir.³⁷

Âmidî, eserinde muhaliflerinin verdikleri misalleri de cevaplar. Hasta ve yolcuya bazı hükümlerde hafifletmeye gidilmesi, nefsin muhafazasının dinin aslına takdim edilmesi değil, ancak dinin fûrûuna öncelenmesidir. Bir şeyin fûrûunun ise o şeyin aslı olmadığı açıktır. Ayrıca söz konusu ruhsatlarda örneğin seferdeki iki rekât namaz hizada dört rekât yerine, hastayken oturularak kılınan namaz sağlıklıyken ayakta kılınan namaz yerine geçmektedir. Yani dinin korunması maksadında herhangi bir değişme yoktur. Yine bir engel nedeniyle eda edilemeyen ibadetlerde mutlak anlamda bir terk bulunmayıp, onların daha sonra kaza edilmesi mümkündür. Dolayısıyla nefsin korunmasının dinin korunmasına takdimi şeklinde sunulan örnekler bizzat dinin aslına değil fûruuna yöneliktir. Ayrıca zimmilerin hayat haklarının temin edilmesi, Âmidî'ye göre nefsin takdimi manasında algılanamaz. Çünkü bu durum onların İslam dininin

³⁶ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275.

³⁷ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275-276.

mehâsinini daha kolay bulmalarına; dolayısıyla irşad olmalarına zemin hazırlar. Sonuç itibarıyla zimmlere hayat hakkı tanınması dinin korunmasına yönelik bir hükümdür. Nefsin ya da malın dine tercih edilmesi manasında algılanabilecek tüm örnekler, dinin aslına değil fûrûna yönelik tahfiplerdir. Son tahlilde dinin aslı her durumda diğer zarûriyyâta öncelenir.³⁸

Âmidî, din dışındaki diğer zarûrî makâsîd arasında teâruz bulunması halinde hangisinin tercih edileceğiyle ilgili de tercihte bulunur. Buna göre nefsin korunması ilkesi din dışındaki diğer makâsîda takdim edilir. Neseb, mal ve aklın korunmasına yönelik hükümler bizzat bu üç maksadın aynını korumak için değil nefsi korumak içindir. Çünkü nefsin korunması asıl olup diğer üç maksat ona tabidir. Tabi olunanın ise tabi olanlara üstünlüğü izahtan varestedir.³⁹ Yine nesebin korunması ilkesi akıl ve malı korumaktan daha önceliklidir. Çünkü nesebin korunması sonuç itibarıyla nefsin korunmasına râcidir. Aklı koruma amacı ise malı koruma amacına takdim edilmelidir. Çünkü akıl, teklifin dayanağı ve ibadetler için bizzat gerekli bir unsurdur.⁴⁰

Sonuç itibarıyla Âmidî'ye göre zarûriyyât; *din, nefis, neseb, akıl* ve *mal* hiyerarşisine göre sıralanmalıdır. Yani bunlar arasında çatışma olması durumunda sıralamaya göre bir önceki kendisinden sonraki maksadlara tercih edilmelidir.

İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) şer'î hükümlerin maksadının ya maslahatın celbi ya da mefsetetin def'inden oluştuğunu bildirir. Bunlar da muamelattaki hükümler gibi ya dünyevîdir ya da itaatın vücûbiyeti ve isyanın haramlığında olduğu gibi uhrevîdir. Onun nitelemesine göre makâsîd, zarûrî ve hâcî olmak üzere iki kısımdan oluşur ve bunların tekmlil eden tamamlayıcı unsurları bulunmaktadır. Zarûrî makâsîd ise *din, nefis, akıl, nesil* ve *malın* korunmasına yönelik hükümlerden oluşmaktadır.⁴¹

Karâfî (ö. 684/1285) *Şerhu tenkîhi'l-fusûl* adlı eserinde kıyas bahsini işlerken illeti belirlemeye yönelik delâlet şekillerinden birinin münasebet konusu olduğunu belirtmiş ve münasib vasfın ya maslahatları elde etmeyi ya da mefsetetleri engellemeyi kapsadığını söylemiştir. Buna göre münasib vasıflar, zarûrî, hâcî ve tetimmât kısımlarından oluşur. Aralarında teâruz

³⁸ Âmidî, *İhkâm*, 4: 276.

³⁹ Âmidî, *İhkâm*, 4: 276.

⁴⁰ Âmidî, *İhkâm*, 4: 277.

⁴¹ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus el-Ma'rûf bî'bnî'l-Hâcib, *Müntehel vusûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 182.

bulunması halinde bir önceki bir sonrakine tercih edilir. Şeriatın zarûrî makâsıdı *nefislerin, dinlerin, neseblerin, akılların ve malların* muhafazasından oluşur. Karâfî'nin belirttiğine göre bazıları tarafından altıncı bir zarûrî maksad daha ilave edilmiştir ki o da ırzların muhafazasıdır.⁴² Karâfî, *el-fürûk* adlı eserinde de zarûriyyâtın; insanları kanlarının, mallarının, nesillerinin (el-bud'u) ve ırzlarının zayı olmaktan muhafazasına götürdüğünü zikretmiş ve burada din ve akıldan bahsetmemiştir.⁴³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Karâfî, zarûriyyâtın kendi içinde çatışması durumunda hangisinin tercih edileceğiyle ilgili bir açıklamada bulunmamıştır. Bu sebeple yukarıda zikrettiğimiz sıralamayı gelişigüzel mi yoksa bir usul çerçevesinde mi yaptığıyla ilgili elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Necmeddin et-Tûfî (ö. 716/1316) makâsıdı menfaatin celbi ve zararın def'i şeklinde tarif eder.⁴⁴ Tûfî, maslahatın mu'teber, mülga ve lehine ya da aleyhine delil bulunmayan şekilde üç kısımdan oluştuğunu, üçüncü kısmın kendi içinde tahsînî, hâcî ve zarûriye ayrıldığını belirtir.⁴⁵ Zarûrî makâsıdı *din, akıl, nefis, neseb, ırs ve malın* muhafazasından oluşmaktadır.⁴⁶ Tûfî, eserinin ilerleyen kısımlarında zarûriyyâttan yine bahsetmiş ve aynı tertibi vermiş ve fakat nesli zikretmemiştir.⁴⁷ Tûfî, *el-Kavâidu's-suğrâ* isimli eserinde zarûriyyâttan ayrıntılı bir şekilde bahsettiğini belirtmiş olmasına rağmen, eserin matbusu elimizde bulunmadığı için onun zarûriyyâtın tertibini hangi gerekçeleri gözeterek yaptığıyla ilgili malumata sahip değiliz.

Makâsıdü'ş-şerîa konusunu sistematik bir şekilde inceleyen Şâtibî (ö. 790/1388) şer'î teklifin kullar hakkında zarûrî, hâcî ve tahsînî makâsıdı içerdiğini bildirir ve bu konuyu ayrıntılı bir şekilde inceler. Zarûrî hükümlerin dünya ve ahirete yönelik gerçekleştirmeyi hedeflediği gayeleri vardır. Şeriatın zarûrî makâsıdı kaybedildiği takdirde dünyevî işler yolunda gitmediği gibi bu durum fesada, kargaşaya ve hayatın yok olmasına sebep

⁴² Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Şerhu tenkîhi'l-fusûl*, Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, (b.y.: Şeriketü't-Tibâati'l-Fenniyye, 1973) 391.

⁴³ Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *el-Fürûk (Envârü'l-burûk fi envâi'l-furûk)*, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 4: 34.

⁴⁴ Ebu'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî el-Hanbelî, *Şerhu muhtasarı'r-ravza*, Thk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 3: 204.

⁴⁵ Tûfî'nin burada zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyâtı mürsel maslahat kabîlinden gördüğüne dikkat edilmelidir. Bkz: Tûfî, *Şerhu muhtasar*, 3: 205-206.

⁴⁶ Tûfî, *Şerhu muhtasar*, 3: 209.

⁴⁷ Tûfî, *Şerhu muhtasar*, 3: 216.

olur. Ayrıca ahirette kurtuluşun yitirilmesine ve apaçık bir hüsrana neden olur. Zarûriyyâtı korumak için onun rûkûnlerini ikame etmek ve onu ihlal edecek şeyleri ortadan kaldırmak gerekir.⁴⁸ Şâtîbî'nin betimlemesine göre varlık kazandırma açısından (vücut); iman, namaz, zekât gibi temel kulluk vazifeleri dinin muhafazasına yöneliktir. Yeme-içme gibi âdetler nefsi ve akli korumaya yöneliktir. Yine malların karşılıklı ya da karşılıksız temliki gibi zarûret derecesindeki muameleler nesil ve malı korumak içindir. Kıyas, diyet, had, tazmin gibi suçlar için öngörülen cezalar ise yok olmasına (adem) imkân vermeme açısından beş temel maksadı korumaya râcidir. Buna göre zarûrî makâsîd; *dinin, nefsin, neslin, malın ve aklın* korunmasından ibarettir.⁴⁹

Şâtîbî, zarûrî makâsîdın kendi içinde çatışması durumunda hangisinin esas alınması gerektiğiyle ilgili tartışır. Ona göre malın zayi edilerek nefsin korunması ya da nefsin yok olmasına rağmen malın korunması gibi bir durum ortaya çıkarsa malın ziyânı göze alınarak nefsin kurtarılması yoluna gidilmelidir. Eğer nefsin korunması ile dinin korunması arasında kalınırsa insanın ölmesi pahasına dinin muhafazasının esas alınması gerekir. Şeriatta kâfirlerle cihad edilmesi ve mürtedin öldürülmesi hükümleri bu ilkedен hareketle ortaya konulmuştur.⁵⁰ Şâtîbî'nin bu yaptığı açıklamalardan hareketle verdiği sıralamanın kendi içinde bir hiyerarşi barındırdığını anlamaktayız. Buna göre bir önceki maksada yönelik hüküm kendinden sonra gelen maksada dair hükümlerle çelişirse öncekinin tercih edilmesi gerekir.

İbn Hümâm (ö. 861/1457) *et-Tahrîr* adlı eserine makâsîdûş-şerîanın zarûriyyâtının hâciyyâta, ve zarûriyyâtın biri olan dinin muhafazasının diğer dört maksada tercih edileceğini söyler. Yine ona göre zarûriyyâtın tamamlayıcısı olan hükümler hâciyyâta tercih edilir. Onun sıralamasına göre zarûriyyât; *din, nefis, neseb, akıl ve malın* muhafazasından oluşmaktadır. İbn Hümâm, isim vermeden bazılarının malın korunmasını dine takdim ettiklerinden bahsetmiş ve onların şu gerekçeye dayandıklarını bildirmiştir: "*Cuma ve cemaat (malın muhafazası için terk edilir. Ebu Yusuf'a göre bir dirhemden dolayı (namaz yarda) kesilebilir. Kıyas (ile cezalandırma) riddet (sonucu) katle takdim edilir.*"⁵¹

İbn Emîri Hâc (ö. 879/1474) hocası İbn Hümâm'ın *et-Tahrîr*'ine

⁴⁸ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2: 17-18, 32-33.

⁴⁹ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2: 18-20.

⁵⁰ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2: 64.

⁵¹ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî eş-Şehîr bi-İbn Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, (Mısır: y.y., 1351), 484.

yaptığı *et-Takrîr ve't-tahbîr* isimli şerhte hocasının görüşünden ayrılarak malın muhafazasını ve hatta nefis, neseb ve aklı dine üstün görenlerin görüşlerinin daha güzel olduğunu iddia eder. Çünkü din dışındaki dört hüküm kul haklarıyla ilgili olup darlık ve sıkıntı üzerine bina edilmiştir. Hâlbuki dinin muhafazasına dair hükümler Allah hakkı olup kolaylık ve müsamaha üzerine kurulmuştur. Din dışındaki diğer dört maksadın zayi olmasıyla kullar sıkıntıya düşerken, dinin korunmasına yönelik hükümlerin ortadan kalkmasıyla Allah Teâla'nın zarar görmesi mümkün değildir. İbn Emîri Hâc bu açıklamaları yapmış olmakla birlikte zarûriyyatın tertibine yönelik açık bir beyanda bulunmamıştır.⁵²

Konuyla ilgili eser veren çağdaş müelliflerden İbn Âşûr, zarûriyyâtı ümmetin tümünün ya da fertlerinin zarûrî bir şekilde ihtiyaç duyduğu ve çiğnenmesiyle düzenin sağlanamayacağı maslahatlar şeklinde tanımlar.⁵³ İbn Âşûr, eserinde zarûriyyâtı, *dinin, nefsin, aklın, malın ve nesebin* korunması tertibiyle işler. İbn Âşûr, söz konusu maksadların kendi içerisinde teâruzu durumunda hangisinin esas alınması gerektiğiyle ilgili bir tercihte bulunmaz.⁵⁴ O, ırzın korunmasının zarûrî maksadlardan ziyade hâciyyâtтан sayılmasının daha uygun olduğunu belirtmektedir.⁵⁵

Makâsîdü's-şerîadan zarûriyyâtın tertibiyle ilgili şimdiye kadar aktardığımız bilgilerden hareketle; usulcüler arasında hiyerarşiyle ilgili birlikten söz edemesek de çoğunun dinin korunması maksadını en başa aldıklarını görmekteyiz. Bununla birlikte sıralama yapan usulcülerin bir kısmı konuyla ilgili gerekçelerini belirtse de çoğu usulcü sadece sıralamayı vermiştir. Bu sebeple görüşlerini temellendirmeyen müelliflerin tertiplerinin rastgele mi yoksa bilinçli olarak mı yapıldığını tespit edememekteyiz.

Şimdi de görüşlerini gerekçelendiren usulcülerin eserlerinden hareketle hiyerarşiyle ilgili ihtilafın sebeplerini ayrıca ele almaya çalışacağız.

2. ZARÛRÎ -DÜNYEVÎ VE UHREVÎ- MAKSADLARIN TEÂRUZU

Makâsîd teorisine ilgili yapılan çalışmalarda korunması gerekli beş maksadın hiyerarşisiyle ilgili farklı kanaatler mevcuttur. Bunların arasında bir meselede teâruz bulunması halinde ilk planda hangisinin tercih

⁵² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî el-Ma'rûf bi-İbn Emîri Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3, 231.

⁵³ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, trc. Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999) 139.

⁵⁴ İbn Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi*, 140-142.

⁵⁵ İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, 143.

edileceğiyle alakalı da değerlendirme farklılıkları göze çarpmaktadır. Bu bağlamda dünyevî ve uhrevî maksadlar arasında teâruz bulunması halinde tercih edilecek maksadla ilgili genel itibarla iki yaklaşım ön plana çıkmıştır. Dünyevî maksadlardan usulcülerin kastettiği; nefsin, neslin, aklın ve malın korunması ilkeleridir. Uhrevî maksadlardan ise dinin korunması kastedilir. Birinci değerlendirmeye göre dinin korunması diğer zarûrî maksadlara tercih edilir. Bu görüş usulcülerin çoğunluğuna aittir.⁵⁶ İkinci yaklaşıma göre ise teâruz halinde, din maksadı dışındaki diğer dört maksadın tercih edilmesi gerekir.⁵⁷

2.1. Uhrevî Maksadların Korunmasını Önceleyenler ve Delilleri

Dinin korunmasının diğer dört maksada tercih edilmesi gerektiğini söyleyenler kendi görüşlerinin daha isabetli olduğunu belirtmek üzere bir takım deliller öne sürmüşlerdir. Buna göre;

a. Dinin korunması ilkesi şeriatın ilk hedefidir. Zira Allah Teâlâ Kur'an'da "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" (ez-Zâriyât 51/56) buyurmaktadır. Dolayısıyla yaratılışın gayesi Allah'a kulluk etmektir. Bu açıdan bakılınca İslam ve diğer şeriatlar dinin korunması ilkesini ön planda tutmuşlardır. Şeriatın koruduğu diğer zarûrî maksadlar dinin korunması amacına hizmet etmektedir. Bundan ötürü Allah yolunda cihad prensibi nefsin ve diğer maksadların önüne geçmiştir.

b. Hz. Peygamber (s.a.s.) sahabeden bir kadının babası yerine haccedip edemeyeceği سوالini cevaplarırken "Allah'a karşı olan borç ödenmeye daha layıktır"⁵⁸ buyurmuştur. Binaenaleyh dinin korunmasına yönelik hükümler Allah hakkı kapsamında ve diğer dört maksadın korunmasına yönelik hükümler kul hakkı kapsamında değerlendirildiği için hadis-i şerifin delaletiyle din maksadının diğer maksadlara tercih edilmesi gerekir.⁵⁹

Dinin muhafazasının dünyevî maksadlara tercih edilmesi gerektiğini söyleyenler istisnai bazı durumlarda dünyevî maksadların takdim edilebileceğini belirtirler. Sözelimi nefsi korumaya yönelik küllî bir maksadla dinin muhafazasına dair cüz'î bir maksadın teâruzu halinde küllî

⁵⁶ Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 487-488; Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; İbnü'l-Hâcib, *Münthe'l-vusûl*, 182; Tûfî, *Şerhu muhtasar*, 3: 209; Şâtübî, *Muvafakât*, 2: 64; İbn Hümâm, *Tahrîr*, 484.

⁵⁷ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; Râzî, *Mahsûl*, 5: 160, 458; İbn Emîri Hâc, *Takrîr*, 3: 231.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, Thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsir en-Nâsir, (b.y.: Dâru Tavgîn-Necâh, ts), "İ'tisâm", 12.

⁵⁹ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; Yûbî, *Makâsîdu'ş-Şerîa*, 305-307; İbn Züğaybe, *Makâsîdü'l-âmm*, 237.

maksad tercih edilir.⁶⁰ Hastanın, ihtiyarın, hamile ve emzikli kadının Ramazan ayında iftar yapmasına müsaade edilmesi bu ilkedendir. Zikrettiğimiz örneklerde nefsin korunmasına ilişkin küllî bir maksad, dinin cüz'iyâtına tercih edilmiştir. Dolayısıyla engellerinden ötürü bazı kimselere ramazan ayında oruç tutmamalarına izin verilmesi dinin aslını ihmal eden bir durum değildir.⁶¹ İkrâh altındaki kişinin kalbi iman ile dolu olmak kaydıyla küfür kelimesini söylemesini de bu minvalde değerlendirmek mümkündür. Mükrehin canını kurtarmak için küfür kelimesini söylemesine ruhsat verilmiş fakat mükrihin istediğini ifade etmeyip sonunda öldürülmesi durumunda sevap kazanacağı belirtilmiştir.⁶² Yine aklıktan ölmek üzere olan kişinin haram olan bir şeyi yemesine ruhsat tanınmış⁶³, hatta yemeyip ölmesi durumunda haram işlemiş olacağını belirtenler olmuştur.⁶⁴ Bu iki örnekten hareketle dinin aslına yönelik bir tehdit durumunda nefsi koruma maksadının en fazla din maksadıyla eşit düzeyde algılanabileceği, buna mukabil nefsi korumaya yönelik küllî maksadın dinin cüz'iyâtına takdim edileceği söylenebilir.

Din maksadının diğer maksadlara tercih edilmesi gerektiğini söyleyenler, kendilerine muhalif bir isim ya da mezhep zikredilmemesini de görüşlerinin isabetliliğiyle ilgili icma'ya yakın bir ittifak bulunduğu şeklinde yorumlamışlardır. Zira dünyevî maksadların dine tercih edilmesiyle ilgili görüşleri zikreden Âmidî ve İbn Hümâm gibi âlimler söz konusu görüşü herhangi bir âlime ya da mezhebe atfetmemişlerdir.⁶⁵

Uhrevî maksadları dünyevî olanlara takdim edenler “Gerek yaya olarak, gerek binek üzerinde Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.” (et-Tevbe 9/41). Ayrıca “Ey iman edenler! Sizi elem dolu azaptan kurtaracak bir ticaret size göstereyim mi? Allah’a ve peygamberine inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.” (es-Saff 61/10-11) gibi ayetlerin delâletiyle din maksadının dünyevî maksadlara tercih edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Zira usulcülerin ittifakıyla nefsin korunması maksadı diğer

⁶⁰ Gazâlî, *Mustasfâ*, 2: 489; İbn Züğaybe, *Makâsıdu'l-âmmeh*, 237.

⁶¹ İbn Züğaybe, *Makâsıdu'l-âmmeh*, 237.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş, (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 10: 188.

⁶³ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2: 227.

⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2: 232.

⁶⁵ Bkz: *Âmidî, İhkâm*, 4: 275-276; İbn Hümâm, *Tahrîr*, 484.

dünyevî maksatlara tercih edilir. Yukarıdaki ayetlerin işaretiyle din maksadı nefsin korunmasının önüne geçirildiği için dinin korunması ilkesinin dünyevî maksadlara tercih edilmesi gerektiği ilkesi zorunlu olarak ön plana çıkmaktadır.⁶⁶

2.2. Dünyevî Maksadların Korunmasını Önceleyenler ve Delilleri

Nefis, nesil, akıl ve malın korunması maksadlarının dinin muhafazasına tercih edileceğini söyleyenler; dört maksadın kul hakkı diğerinin de Allah hakkı olmasını⁶⁷ nazara vermişler ve kul haklarının Allah hakkına tercih edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁶⁸ Bu görüşün kimler tarafından dillendirildiği açık olmamakla birlikte İbn Emîri Hâc, birden fazla kişi tarafından savunulan söz konusu fikrin daha güzel olduğunu belirtir.⁶⁹ Bu gruptakilerin de görüşlerinin doğruluğuyla ilgili gerekçeleri vardır. Buna göre;

a. Allah hakları kolaylık ve rıza prensibi üzerine teşrî kılınmıştır. Kul hakları ise darlık ve sıkıntı üzerine kaimdir. Allah Teâlâ hakkının zayi olmasıyla zarara uğramazken; insan bu durumda sıkıntı yaşayabilir. Zayi olduğunda sahibinin zarara uğradığı hakların diğer haklara (Allah hakkı) tercih edilmesi evladır.⁷⁰

b. Şeriatta birçok haklar hususunda kul haklarının Allah haklarına tercih edildiği müsellemidir. Sözgelimi bir kişi aynı zamanda hem amden katli sonucu kısas cezasına ve hem de riddet sonucu ölüm cezasına mahkûm edilse, kul hakkına riayet edilerek kısasen cezalandırılır. Yolcuların dört rekâtli namazları iki rekât olarak teşrî kılınmıştır ve oruçlarını kazaya bırakmalarına izin verilmiştir. Hastaların namaz ve oruçlarında tahfife gidilmiştir. Boğulan birini kurtarmak için namazın terkine izin verilmiştir. Yine basit bir malın korunması için cuma namazının ve namazın cemaatle kılınmasının terkine müsaade edilmiştir. Zimmilere Müslümanlar arasında yaşama hakkı tanınarak hayatları ve malları korunmuştur. Tüm bu sayılan hükümlerde diğer dört maksadla alakalı haklar din maksadına tercih

⁶⁶ Yûbî, *Makâsîdu'ş-Şerîa*, 311-312.

⁶⁷ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; İbn Emîri Hâc, *Takrîr*, 3: 231.

⁶⁸ Benzer bir değerlendirme için bk. Ahmet Yaman, "İslam Hukuk İlimi Açısından Makâsîd İctihadının Ya Da Teleolojik Yorum Yönteminin İlkeleri Üzerine", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1, (Bahar 2002): 42-43. Yazar bu makalesinde canı korumayı başa almak suretiyle din, akıl, nesil, mal sıralamasının uygunluğunu ispatlamaya çalışmıştır.

⁶⁹ İbn Emîri Hâc, *وقَدْ كَانَ الْأَحْسَنُ تَقْدِيمَ هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ عَلَى النَّبِيِّ* ifadesiyle İbn Hümâm'ın görüşüne muhalefet etmiştir. Bk. İbn Emîri Hâc, *Takrîr*, 3: 231.

⁷⁰ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; İbn Emîri Hâc, *Takrîr*, 3: 231; Yûbî, *Makâsîdu'ş-Şerîa*, 307.

edilmiştir.⁷¹

3. ZARÛRÎ DÜNYEVÎ MAKSADLARIN KENDİ ARALARINDA TEÂRUZU

Usulcüler dünyevî maksadlar arasında teâruz bulunması halinde nefsin korunması maksadının nesil, akıl ve mala takdim edilmesi gerektiği hususunda ittifak sağlamıştır. Zira yukarıda zikrettiğimiz tertiplerde de Necmeddin et-Tûfî dışındaki tüm usulcüler nefsi diğer dünyevî maksatların önüne geçirmişlerdir.⁷² Tûfî'nin ise yaptığı sıralamanın hangi kriterler gözetilerek yapıldığını tespit edemediğimizden kanaatimizce bu hususta bir ittifaktan söz edebiliriz.

Usulcüler neseb ile akıl maksadları arasında teâruz yaşanması halinde hangisinin takdim edileceğiyle ilgili ihtilaf etmişlerdir. Âmidî, Karâfî ve Şâtübî gibi usulcüler nesebi aklın önüne geçirmişlerdir.⁷³ Necmeddin et-Tûfî ise zarûriyyâtın tertibini yaparken akli nesebe takdim etmiştir.⁷⁴ Birinci görüşe göre nesebin muhafazası sonuç itibarıyla nefsin korunmasına râcidir. Nefis ise ittifakla diğer tüm dünyevî maksatlardan önce geldiği için nesebin akla tercih edilmesi daha uygun görünmektedir.⁷⁵ Tûfî ise eserinde maksadlar arasındaki teâruza değinmese de muhtemelen aklın yok olmasıyla nefsin de neslin de fazla bir ehemmiyetinin kalmayacağını düşünerek akli diğer dünyevî maksatlara takdim etmiş olabilir.

SONUÇ

Fıkıh geleneğinde her bir şer'î-amelî hükmün korumayı hedeflediği bir takım maksadlarının olduğu genel olarak kabul görmüştür. Bununla birlikte söz konusu maksadların tespit edilebilir olup olmaması hususu hükümlerin ta'lîliyle ilgili bir husus olup literatürde ayrıca tartışılmıştır.

Makâsîdü'ş-şerîa ile ilgili eserler incelendiğinde hükümlerin maksadları, bu konuda söz söyleyenlerin ekseriyetinin ortak kanaatiyle zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât şeklinde üçlü taksime tâbi tutulur.

⁷¹ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; Yûbî, *Makâsîdu'ş-şerîa*, 308.

⁷² Gazâlî, *Şifau'l-galîl*, 160; a.mlf., *Mustasfâ*, 2: 503 vd; Râzî, *Mahsûl*, 5: 160; Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; İbnü'l-Hâcib, *Münthe'1-vusûl*, 182; Karâfî, *Şerhu tenkihi'l-fusûl*, 391; Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, 3: 209.

⁷³ Âmidî, *İhkâm*, 4: 275; Karâfî, *Şerhu tenkihi'l-fusûl*, 391; Şâtübî, *Muvafakât*, 2: 18-20. Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, 3: 209

⁷⁴ Tûfî, *Şerhu Muhtasar*, 3: 209.

⁷⁵ Âmidî, *İhkâm*, 4: 277.

Zarûriyyât da din, nefis, nesil, akıl ve malın muhafazasından oluştuğu kabul edilmiş olmakla birlikte zarûriyyâtın kendi içinde bir hiyerarşi barındırıp barındırmadığı, şayet barındırıyorsa hangi gerekçelere dayandırıldığı hususunda net ortak ifadeler bulmamız mümkün görünmemektedir. Zira verilen sıralamalarda çoğu usulcü gerekçelendirmede dahi bulunmamıştır. Bunula birlikte Gazâlî, Âmidî, Şâtıbî ve İbn Hümâm gibi bazı usulcüler zaruriyyâtın sıralamasını bir tertip gözeterek vermiş ve görüşlerini savunan açıklamalarda bulunmuşlardır. Binaenaleyh söz konusu usulcülerin eserlerini ve fıkıh literatüründe meşakkatli durumlardaki hafifletmeye yönelik hükümleri incelediğimizde dinin korunması ilkesinin diğer maksatlara tercih edilmesi gerektiği kanaatine ulaşmamız mümkün görünmektedir. Zira ikrah sonucu kutsal değerlerini inkâr zorlanan bir Müslümanın kalbi imanla dolu olmak şartıyla yalnızca dili ile inkâr sözünü söylemesinin mübah olduğunun birçok fakih tarafından dillendirilmesi fakat ikraha katlanıp inkâr etmediğinde katlanacağı zulmün onun için sevap olacağı yönündeki kanaatler dinin aslının korunmasının diğer tüm maksatlara tercih edildiği yönünde önemli bir hüccettir.

Açlıktan ölmek durumunda kalan kişinin domuz eti, leş gibi normal zamanlarda yenilmesi haram olan şeyleri yemesinin vacip görülmesi ve hatta yemeyip ölmesi halinde günahkâr olacağı ifade edilmesi örneğine baktığımızda ise Gazâlî'nin yaptığı küllî/cüz'î ayırımının meseleyi çözdüğünü görmekteyiz. Zira ikrah altındaki kişinin inkâr sözünü söylemesi mübah, zor durumda kalan kişinin ise haram olanları yemesi vacip şeklinde değerlendirilmektedir. Yani küllî iki maksad teâruz ettiğinde -ki ikrah örneğinde din ile nefis- biri diğerinin tamamen önüne geçirilmemekte; ama küllî ile cüz'î maksadlar arasındaki teâruz durumunda küllî maksad takdim edilmektedir.

Zarûriyyâtın tertibinde akıl maksadına son sıralarda yer verilmesi, aklın önemsenmediği gibi bir itiraza muhatap olabilir. Yine konuya bu açıdan yaklaşarak akıl korunmadan hayatın da dinin de bir öneminin kalmayacağı şeklinde bir görüş ileri sürülebilir. Fakat kanaatimizce tertiplerde aklın son sıralarda yer alması, söz konusu maksada değer verilmediği şeklinde anlaşılmalıdır. Zira zarûriyyâta yönelik verilen örnekleri incelediğimizde dini, nefsi ve nesli muhafazayı barındıran hükümlerden amaçlanan maslahat ya da bu hükümler yerine getirildiğinde giderilmeye çalışılan mefsedet ile aklı zayıflatan sarhoşluk verici içki içilmesi durumunda ortaya çıkacak mefsedet karşılaştırıldığında önce zikredilenlerin daha önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani şirk günahıyla

ya da adam öldürme suçundan ötürü ortaya çıkan günah ile içki içme suçundan kaynaklanan günah arasında mukayese yapıldığında öncekilerin daha büyük günah olduğu ortadadır. Literatüre baktığımızda şirke uygulanan veya amden katle uygulanan dünyevî ceza ile içki içme suçuna öngörülen ceza arasındaki derece farkı da ilgili maksadların önceliğini ortaya çıkarmaktadır. Binaenaleyh sıralamada aklın son sıralarda yer alması konuyla ilgili serdedilen hükümlerdeki önem derecesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ilgili tertip sonucu aklın önemsenmediği gibi bir sonuca gidilmesi kanaatimizce uygun değildir.

Çalışmamız boyunca konuyla ilgili söz söyleyenlerin belirttikleri hiyerarşiden hareketle din maksadının zarûriyyâtın ilk sırasına konulduğu daha sonra sırasıyla nefis, nesil, akıl ve mal maksadlarının geldiği hususunda çoğunluğun temayülünün olduğunu belirtmemiz mümkündür.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Thk. Abdu'r-Râzık Affî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, ts.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsîdü's-Şerâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 423-427. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra. *el-Câmiu's-sahîh*. Thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsır en-Nâsır. b.y.: Dâru Tavgın-Necâh, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. Thk. Salâh b. Muhammed b. Uvayza. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1997.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 79-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Şifâ'u'l-galîl fi beyâni's-şebêh ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl*. Bağdat: y.y., 1971.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. Thk. Hamza b. Zühêyr Hâfız. 4 Cilt. Medine: y.y., ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *İslam Hukuk Felsefesi*. Trc. Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- İbn Emîri Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Tahrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Müntehel vusûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*. Mısır: y.y., 1351.
- İbn Zügaybe, İzzüddîn. *el-Makâsîdu'l-âmme li's-şer'iyeti'l-İslamiyye*. Kahire: Dâru's-Safve, 1996.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Misrî. *Şerhu tenkihî'l-fusûl*. Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Beyrut: Şeriketü't-Tibâati'l-Fenniyye, 1973.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Misrî. *el-Furûk (Envârü'l-*

- burûk fi envâi'l-furûk*). 4 Cilt. b.y.: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Pekcan, Ali. *İslam Hukukunda Gaye Problemi*. İstanbul: Ek Kitap, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*. Thk. Tâhâ Câbir el-Aivânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât fi usûli's-şerîa*. Thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selman, Mukaddime ve 6 Cilt. Kahire: Dâru İbn Affân, 1997.
- Tûfî, Ebu'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî. *Şerhu muhtasarî'r-ravza*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Yaman, Ahmet. "İslam Hukuk İlmi Açısından Makâsîd İctihadının Ya Da Teleolojik Yorum Yönteminin İlkeleri Üzerine", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 2/1 (Bahar 2002): 25-52.
- Yübî, Muhammed Sa'd b. Ahmed b. Mes'ud. *Makâsîdu's-şerîati'l-İslamiyye ve alâkatuhê bi'l-edilleti's-şer'iyye*. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1998.